

† ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՈՒՂՂԱՓԸՆԹ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

ՏԵՐՆ ՄԵՐ ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ

1. ՔՐԻՍՏՈՍ աշխարհ գալով նոր վարդապետութիւն մը սորվեցուց, և այդ վարդապետութիւնը ընդունողներուն և իրեն հաւատացողներուն յատուկ պաշտաման ձևեր աւանդեց, և հաւատացելոց իրարու հետ յարաբերութիւնները կանոնաւորելու համար եկեղեցւոյ մէջ իշխանութիւն ալ հաստատեց: Վարդապետութիւն և պաշտամունք և իշխանութիւն եղան միութեան կապեր, որովք Քրիստոսի հաւատացողներ, կամ բուն իրենց անունով՝ Քրիստոնեաներ, իրարու հետ յարաբերութիւն ունեցող խումբեր կամ ժողովներ սկսան կազմել, որք քրիստոնէութեան մէջ յունական բառին ընդհանուր գործածութեամբ կոչուեցան ԵԿԵՂԵՑԻ: Այդ անունը քրիստոնէից ժողովները արտայայտած ատեն միշտ նոյն ընդարձակ իմաստը չունեցաւ: Քաղաքի կամ աւանի մը քրիստոնէութիւնն ալ եկեղեցի մը կոչուեցաւ, ինչպէս ազգի կամ երկրի մը քրիստոնէութիւնը, մինչ միւս կողմէ ամբողջ քրիստոնէութիւնն ալ մէկ սուրբ և ընդհանրական եկեղեցի կը կազմէր: Քրիստոնէից ընդհանուր միութիւնը՝ Քրիստոսի Եկեղեցի կը կոչեմք, իսկ ազգութեամբ և ծէսով տարբեր եկեղեցիներ կը կոչուին Հայ Եկեղեցի, Յոյն Եկեղեցի, Լատին Եկեղեցի և ուրիշներ, ինչպէս նաև նոյն իսկ Առաքելոց ժամանակէն Կորնթոսի Եկեղեցի, Թեսաղոնիկէի Եկեղեցի, Նիքիոսի Եկեղեցի, և ուրիշ քաղաքներու եկեղեցիներու կոչումներ գործածուած են:

2. Քրիստոսի հետևողները նորա կենդանութեան ժամանակ իսկ սկսան որոշ և հաստատուն խումբ մը կազմել, որք իրեն հետ կապուած ու միացած էին, և անոր մէջէն առաւ Քրիստոս նախ տասուերկու առաքեալները, յետոյ եօթանասունուերկու աշակերտները, և հարկաւ Քրիստոսի հետևողներ պատկառելի թիւ մը կը կազմէին որ Փարիսեցիները վարանե-

լով սկսան ըսել թէ «Ահաւասիկ աշխարհ ամենայն զինի նորա գնաց» (Յովհ. ԺԲ. 19): Պահ մը Քրիստոսի մահուան ատեն նորա հետևողները ցրուեցան, բայց յարութեան աւետիսին վրայ շուտով նորէն Քրիստոսի շուրջը համախմբուեցան, այնպէս որ սա իւր համբարձումէն առաջ հինգհարիւրէ աւելի հաւատացելոց միանգամայն երեցաւ (Ա. Կորնթ. ԺԵ. 8): Հոգւոյն Սրբոյ գալստեան օրը երեք հազար հոգիներ մկրտուեցան, որ է ըսել Քրիստոսի եկեղեցիին մէջ մտան (Գործ. Բ. 41), իսկ տաճարի կադին բժշկութեան վրայ մկրտեալներուն թիւը հինգ հազար եղաւ (Գործ. Գ. 4, և անկէ ետքը շարունակ աճեցաւ այդ թիւը. Նրուադէմէ դուրս քաղաքներու մէջ ալ տարածուեցաւ, և ուր բնակութեամբ, ազգով և լեզուով տարբեր խումբեր կազմուեցան, յատուկ և ինքնուրոյն ժողովներ կամ եկեղեցիներ սկսան գոյութիւն ունենալ:

3. Այդ խումբերու կազմութիւնը իբր անհրաժեշտ պայման և էական պահանջ ունէր նոյն խումբերուն կանոնաւորութեան հսկելու իրաւունքը, և այս է եկեղեցական իշխանութիւնը: Քրիստոս այդ իշխանութիւնը յանձնեց իւր ընտրած առաքեալներուն, և որովհետեւ տասուերկուները հաւասար նկատեց, յանձնարարութիւնները ու իրաւունքները տասուերկուներուն ալ տուաւ, հետեաբար տասուերկու առաքեալները և հաւասար և նմանօրինակ կերպով եկեղեցւոյ առաջին իշխանաւորներն եղան: Սակայն իշխանութիւնը անոնց անձին յատուկ պարգև չէր, այլ հանրութեան օգտին ու պէտքին պահանջն էր, և հետեաբար տնօղական և յաջորդական մի տուչութիւն էր: Առաքեալները իրենց կենսանութեան ուրիշներու ալ փոխանցեցին այդ իշխանութիւնը, և իրենց մահուանէ ետքը ուրիշներու թողուցին նոյնը, որպէս զի իրենց ներկայ լինել չկրցած տեղը, կամ իրենց այլ ևս կենդանի չեղած ատենը, Քրիստոնէից համայնքներ, որ է Սկեղեցիներ, իշխանութեան պէտքէն և օգուտէն զրկուած չմնան:

4. Քրիստոսի Սկեղեցին ճշ իւր ընդարձակութեամբ նկատելու մտադրութիւն ունինք, և ճշ Քրիստոսի Սկեղեցւոյն կազմութեան շուրջը յուզուած խնդիրներու քննութիւնն ընել: Մեծ եկեղեցւոյն մասերէն մին, որ մեզի կը պատկանի, Հայոց Ուղղափառ Սուրբ Սկեղեցին է, և կուզեմք զայն ներկայել իւր առաքելական սկզբնաւորութեան, իւր լուսաւորչական աճման, և իւր նախընծայ գործունէութեան մէջ: Լոր՝ Քրիստոս աւե-

տարանը քարոզեց և եկեղեցին հիմնեց Հրէաստանի մէջ կը գործէր, և Նրուսաղէմ ու Գալիլիա եղան իւր բանից և հրաշից ասպարէզը: Հրէաստան ինկած էր Հռովմէական կայսրութեան, ներքև, և մաս կը կազմէր Արևելից կոչուած մեծ բղեշխութեան որ Քրիստոսէ 65 տարի առաջ կազմուած էր Ասորւոց կամ Սելևկեանց թագաւորութեան ջնջուելովը: Կայսերութեան մաս էր նաև Նգիստոսի մեծ բղեշխութիւնը որ Քրիստոսէ 30 տարի առաջ Պաղոմեանց թագաւորութեան տեղը անցած էր: Իսկ կայսերութեան կեդրոնն էր Լատինական աշխարհը Իտալիայով Գաղղիայով՝ Սպանիայով և Ափրիկէով: Իսկ Թրակիոյ և Ասիոյ և Պոնտոսի յունական նահանգներուն բղեշխութիւնները կը լրացնէին Հռովմայ տիեզերածառալ կայսերութեան սահմանները: Այդ զիծերէն անդին էին Պարթևաց և Հայոց և Մարաց տէրութիւնները դէպ յարևելս և Նթովսիոյ թագաւորութիւնը դէպ հարաւ, որք թէպէտ կայսերութեան մաս չէին կազմեր, բայց ծանօթ տեղեր էին, և պատերազմի ու խաղաղութեան առիթներով կայսերութեան հետ յարաբերութեան մէջ կը գըտնուէին: Քրիստոսի Նկեղեցին որ կայսերութեան մէջ ծագում առաւ, նախնաբար կայսերութեան նահանգներուն մէջ սկսաւ քարոզուել ու տարածուել: Բայց միւս թագաւորութիւններն ալ իրենց անընդմիջական յարաբերութեանց շնորհիւ, առաջին ժամանակներէն քրիստոնէութեան ձայնը լսելու և աւետարանի քարոզութիւնը ընդունելու երջանկութեան արժանացան:

Ծ. Քրիստոսի կենդանութեան ժամանակ Հայոց անունը յիշուած չէ ընկալեալ և վաւերական գիրքերու մէջ, բայց Հայոց շատ կանուխէն աւետարանի հաւատքին աշակերտած լինելը տեղի տուաւ աւանդական յիշատակներու: Հազիւ թէ այս տեղ յիշուելու չափ կարևորութիւն կրնայ ունենալ երեք մոգերուն կամ գոնէ մէկին Մովսէս նահանգէն եկած լինելը, որ պարզապէս նմանաձայնութեան բառախաղ մը կրնայ նկատուիլ: Բայց բաւական կարևորութիւն ստացաւ կարծելը թէ Քրիստոսի Նրուսաղէմ մտնելուն ատեն ներկայ գտնուող հեթանոսները (Յովհ. ԺԲ. 20), հայեր եղած լինին: Խորենացի կը նշանացնէ անոնք Արգար թագաւորի դեսպաններուն հետ, որք եկած էին Արգարու յանձնարարութեամբ որպէս զի Քրիստոսը Նգեսիա տանին թագաւորին հիւանդութիւնը բժշկելու (Խոր. 229), բայց Քրիստոս բաւականացած է իւր մահուանէ ետքը աշակերտ մը յղելու խոստումով: Յառաջ բերուած են նաև

Արգարու առ Քրիստոս և Քրիստոսէ առ Արգար դրուած նամակներու պատճէնները (Լաբ. 3. Խոր. 228), և միանգամայն կը պատմուի թէ Արգարու դեսպաններ ուղած են Քրիստոսի պատկերը գծել, բայց Քրիստոս դաստառակ մը երեսին վրայ դնելով իւր կերպարանը տպաւորած է, և այդ անձեռագործ պատկերն ալ նամակին հետ Եդեսիա բերուած է: Այդ աւանդական պատմութեանց զօրութեամբ Հայերը Քրիստոսի կենդանութեան օրէն Քրիստոսի հաւատացած լինելու պարծանքը կը բարձրացնեն:

6. Արգարու և նամակներու և դաստառակի պատմութիւնները մեծամեծ դժուարութեանց կը բաղխին քննական տեսութեանց առջև: Արգարին և բոլոր Արգարներուն պարզապէս Եդեսիոյ կամ Ոսրոյնայ թագաւոր եղած լինելը, քրիստոնեայ Աբգարի մը Քրիստոսի երկրորդ դարուն մէջ յիշուած լինելը, արտաքին պատմութեանց և ժամանակակից հեղինակաց վկայութեամբ Հայոց թագաւորներուն մեր պատմութեան յիշածներէն տարբեր անձեր եղած լինելը, սոյն եղելութեանց առաջին պատմագրին իսկապէս ժամանակակից չլինելը, բայց ամենէն աւելի Քրիստոսէ մնացած բնաւ գրութիւն մը չգտնուիլը, և եթէ իրօք Քրիստոսէ գրուած նամակ մը գտնուէ՝ նոյն իսկ աւետարաններէ վեր դասուած ու պատուուած լինելու հարկը, քննական ստուգութեան և վկայեալ վաւերականութեան հետևողները կը ստիպեն չպնդել Քրիստոսի կենդանութեան ատենէն Հայոց Քրիստոսի հաւատացած լինելուն աւանդական յիշատակներուն վրայ: Սակայն ասով մեր ազգային եկեղեցւոյն առաքելական սկզբնաւորութիւնը երբեք վնաս մը չկրեր, և մեք կը ձեռնարկեմք յառաջ բերել և բաղդատել առաքելական քարոզութեանց մասին մեզի հասած զանազան յիշատակները:

Ս. ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵՆԱԼ

7. Սովորաբար կրկնուած ազգային պատմութեան համեմատ, Քրիստոսի համբարձումէն ետքը, երբ առաքելք ձեռնարկեցին հեթանոսները աշակերտելու հրամանին գործադրութեան, վիճակաւ բաժնեցին իւրաքանչիւրին երթալու կողմը: Արևելեան աշխարհներ, Հայք և Պարթևք և Հնդկք, Թուրքաստան առաքելոյն վիճակեցան, և սա նախ և առաջ Արգարին տրուած խոստման համեմատ իւր հարազատ և երկուորեակ եղբայրը՝

Թաղէսը զրկեց Նդեսիա, մարմնոյ բժշկութիւն տալու և հոգւոյ փրկութիւն քարոզելու: Թաղէոս ուղղակի եկաւ Նդեսիա, Աբգարը բժշկեց, աւետարանը քարոզեց, Աբգարը և իւր արքունիքը և փոփոխողը քրիստոնէութեան դարձուց, և իւր տեղը փոխանորդ և քրիստոնէից գլուխ ձեռնադրեց Ադդէ եպիսկոպոսը, որ յառաջ Թագաւորին խոյրարարն էր, և ինքն Նդեսիայէ մեկնելով դնաց ի Մեծ Հայս, ուր կիշխէր Սանատրուկ՝ Աբգարու քեռորդին: Այս պատմութիւնը երկու որոշ մասերու կը բաժնուի. առաջին՝ Թաղէոսի գործունէութիւնը յՆդեսիա, որ է Ոսրոյենայ Թագաւորութեան մայրաքաղաքը Միջագետաց մէջ, և երկրորդ՝ նորա գործունէութիւնը Մեծ Հայոց մէջ և նահապետութիւնն յԱրտազ Վասպուրականի նահանգին մէջ: Եպիսկոպոս մասին աղբիւրը յայտնապէս ասորական է և Լաբուրենայի գրուածէն փոխանցուած. իսկ Մեծ Հայոց և Արտազու մասին աղբիւրը զուտ ազգային պէտք է ընդունել, վասն զի ասորականին մէջ կը պակսի: Եւ ոչ միայն կը պակսի, այլ և կը հակառակի, որովհետեւ ասորական բնագրին համեմատ Թաղէոս վախճանած և Թաղուած է յՆդեսիա առաջ ուրիշ տեղ երթալու (Լաբ. 45), մինչ Լաբուրենայի հայերէն Թարգմանութիւնը Թաղէոսը Նդեսիայէ Արևելք կանցնէ (Լաբ. 45), հարկաւ ազգային աւանդութեան կցելու համար:

8. Այստեղ հարկ է դիտել, որ ոչ թէ Լաբուրենայի հայերէն Թարգմանութիւնը, այլ և նոյն ինքն ասորերէն բնագիրը ազաւաղուած է և օտար ձեռք մտնելովը խանգարուած, այնպէս որ պէտք չէ բնաւ իբրեւ բնագրի ստուգութիւն ընդունել Թաղէոսի Եպիսկոպոս մէջ վախճանելը, այլ Ասորւոց ապագայ դաւերու մէջ Հայոց դէմ զգացած հակակրութեան արդիւնք համարել այս կտորին աղաւաղումը, և առաքելոյն Հայաստան երթալուն իրենց պատմութենէն ջնջուիլը: Առ այս կը նպաստէ գիտել թէ Թաղէոսի մեկնելուն համար եղած պատրաստութիւնները աւելի ուղևորութեամբ մեկնելուն յարմար կուզան, քան թէ մահուամբ աշխարհէ մեկնելուն, և միւս կողմէ ի սկզբանէ մինչև ցայսօր Նդեսիոյ մէջ երբէք Թաղէոս առաքելոյ գերեզման յիշատակուած չէ: Անոր համար հնար չէ պարզապէս Լաբուրենայի ասորերէնին հիմնուելով ուրանալ Թաղէոս առաքելոյ Հայաստան անցնելը, և իրաւամբ կրնայ արդարանալ ազգային աւանդութիւնը որ Նդեսիայի Թաղէոսը կը նոյնացնէ Արտազու Թաղէոսին հետ: Բայց ինչ որ աւելի ծանրակշիռ կեր-

այով կազդէ ժամանակին պատմութեան վրայ, և զոր պէտք է այլ ևս իբր պատմական ստուգութիւն ընդունել, Աբգարու վերագրուած թագաւորութեան սահմաններուն անյարմարութիւնն է, որովհետեւ այդ միջոցին Եդեսիա և Արտաշ նոյն թագաւորին չէին հպատակեր, Ուրոյենէ և Հայաստան զատ զատ տէրութիւններ էին, և հնար չէր որ Սգեսիոյ Աբգարը Հայաստանի վրայ ալ իշխէր, ինչ որ կերպով մը ազգային աւանդական պատմութիւնն ալ կընդունի, Հայաստանի վրայ իշխող և ինքնագլուխ գործող Սանատրուկ թագաւորը ցուցնելով:

9. Կարևոր խնդրոյ նիւթ մըն ալ Թադէոս առաքելոյն անձն է: Աւետարաններուն մէջ յիշուած է տասուերկուներուն կարգին Ղեբէոս որ անուանեցաւ Թադէոս (Մատթ. Ժ. 3), որ ուրիշ տեղ Յուդա Յակոբեան կոչուած է (Ղուկ. Զ. 16), և Յոյներ և Լատիններ առհասարակ այս Յուդա Թադէոսէն զատ ուրիշ Թադէոս անունով առաքեալ կամ աշակերտ չեն ճանչնար և չեն ընդունիր: Ասորական աղբիւրն է միայն որ երկրորդ Թադէոս մը ևս կը յիշէ, ոչ երկոտասանից այլ եօթանասնից մէջէն, և Տիալմոս կամ Սրկուորեակ կոչուած Յուդա Թովմաս առաքելոյն երկուորեակ եղբայրը, և այդ միակ ասորական աղբիւրէն առնելով յիշած են մեր պատմիչներ և օտարներէն Նւսեբիոս՝ որ ինքն ալ Ասորոց երկրէն էր: Սակայն կարևոր է դիտել որ ինչպէս մէկ Յուդա Թադէոս ընդունողներ, սոյն առաքելոյն Հայաստան գալը կընդունեն, նոյնպէս երկու Թադէոս ընդունողներն ալ երկուքին զատ զատ Հայաստան գալը կընդունեն, այնպէս որ Թադէոսի մը Հայաստան գալը երկու ենթադրութեանց ներքեւ ալ անվիճելի կը դառնայ, և միայն խնդիրը կը վերածուի ճշդելու թէ մէկ Թադէոս մը թէ երկու Թադէոսներ եկան Հայաստան աւետարանը քարոզել: Մեր ազգային հայրեր և հեղինակներ երկու կարծիքին ալ համաձայնած են, բայց առաւելապէս երկու Թադէոսներու դրութիւնն է որ ընդհանրացած է, և մեր տօնական կարգադրութիւններն ալ երկու Թադէոսներու գոյութիւն կենթադրեն, մին եօթանասնից թիւէն և Թովմայի եղբայր որ Միջագետքի ճանպով կուգայ, և միւսը երկոտասանից թիւէն Յուդա Թադէոս կոչուած որ Վիլիոյ և Վապադովիոյ կողմէն կը մօտէ Հայոց երկիրը:

10. Խնդրոյն վերջնական որոշումը գրեթէ անհնարին կը դառնայ քանի որ յունալատին աղբիւրներ բացարձակապէս միակ Թադէոսի դրութեան կը նպաստեն, իսկ ասորահայ ա.

բիւրներ եօթանասնից թիւէն երկրորդ Թաղէոս մը ևս կընդունեն, և երկու աղբիւրներ իրար հերքելու և ջնջելու չափ զօրաւոր փաստեր չունին: Միայն թէ ասորական առաջին աղբիւրն ալ իւր երկրորդ Թաղէոսին Հայաստան անցնելը չընդունելով և անոր վախճանը Նդեսիոյ մէջ դնելով, միակ Թաղէոս մը թողած կը լինի Հայոց համաձայն յունալատին աղբիւրներուն: Կը մնան ուրեմն մեր հայ աղբիւրները որ Նդեսիոյ և Արտազու Թաղէոսները նոյնացնել կը ճգնեն, և մեք հարկաւ մեր աղբիւրները նախադասել կը սիրեմք, սակայն ընդհանուր ընդունելութեան չենք հանդիպեր: Ուստի բոլորովին անտեղի չէր լինիր ըսել, որ Թաղէոս առաքելոյ մը առաջին քարոզութեան դուտ հայկական աւանդութիւնը, յետ ժամանակաց ասորական աւանդութեամբ ճանչցուած Թաղէոս աշակերտի պատմութեան հետ պատահական պատուաստ մը ունեցած է, և Լաբուրնիայի գրութեան մէջ փոքրիկ զարտուղութեամբ մը ուզուած է գտնել և լուսաբանել Հայոց Թաղէոսին ինչպէս և ուստից գալը: հարկաւ աւելի յստակ աւանդութիւն մը չգըտնելով Թաղէոսի գալուստը լուսաբանելու, կամ թէ Քրիստոսի հետ ի մօտոյ յարաբերութեանց պատուոյն մասնակից գտնուելու փափագով: Մեզի համար կարևորագոյն կէտն է Թաղէոս առաքելոյ քարոզութեամբ քրիստոնէութեան կանուխէն Հայոց մէջ մտած լինելը, և այս կէտը ընդունուած է ամեն յոյն և լատին և հայ աղբիւրներէ, և հետևաբար Հայոց եկեղեցական պատմութեան սկզբնաւորութիւնը ըստ ամենայնի պատմական ստուգութիւն մըն է:

11. Թաղէոսի Նդեսիայէ Արտազ գալը պատմողներ ուղղակի ճանաչողութիւն մը կենթադրեն, սակայն ուրիշ աւանդութիւններէ ունիմք Թաղէոսի մը Հայաստանի ուրիշ կողմերն ալ այցելած լինելը, որ աւելի յարմար կուգայ Յուդա Թաղէոսի առաքելական շրջանին: Այն ատեն կարող կը լինիմք ըսել թէ սա ինքն է որ Հրէաստանէ ելնելով եկաւ Ալիլիկա և Կապադովկիա, ուր Յեսարիոյ եպիսկոպոս ձեռնադրեց Թէոփիլոսը, և անկէ անցաւ Արարատ և Սիւնիք և Վասպուրական նահանգները, և վերջապէս նահատակուեցաւ Արտազու մէջ Սանդուխտ կոյսին և ուրիշ հայ մարտիրոսներու հետ: Այդ ենթադրութեան մէջ հայ քրիստոնէութեան սկզբնաւորութեան փաստերն են, Հայոց կեդրոնական նահանգներուն մէջ Թաղէոս առաքելոյ գործունէութիւնը, Սանատրուկ թագաւորի պատմութիւնը,

և Թադէոսի և ընկերաց մարտիրոսութիւնը, և Թադէոսի գերեզմանը, որոնք բուն հայ եկեղեցւոյ պատմութեան հիմ կը լինին, և իրարու հետ միացած և իրարմով ամբողջացած և զուտ ազգային աւանդութեան վրայ հաստատուած և օտարազգի աղբիւրներու հետ հակառակութեան չընդհատուող, ինքնուրոյն և ընդունելի պատմութիւն մը կը կազմեն: Այդ պատմութիւնը ունիմք մեք ոսկեղէն դարու նուիրական գրչով գրուած (Սոփ. Ը. 13, 61) չնաշխարհիկ յիշատակ հայ եկեղեցւոյն սկզբնաւորութեան, նոյնչափ ստոյգ և նոյնչափ հիմնական, որչափ ուրիշ եկեղեցիներու սկզբնաւորութեանց սեփական յիշատակները և աւանդութիւնները:

12. Թադէոս առաքեալ Հայոց կեդրոնական նահանգները աւետարանելէն ետքը կուգայ կամ կը դադնայ Արտազ, ուր է Սանատրուկ Թագաւոր, որ քրիստոնեայ եղած չէ, և բարկացած է որ իւր հարազատ դուստրը, Սանդուխտ օրիորդը, տակաւին հազիւ 18 տարեկան աղջիկ մը և ուրիշներ ալ՝ առաքելոյն քարոզութեան հաւանած և քրիստոնեայ եղած են: Սանդուխտ կը բանտարկուի, իսկ հաւատացեալներէն շատեր կը նահատակուին: Հաւատացեալներուն թիւէն է հազարապետ մը իւր զինուորներով, որ մկրտութեան ատեն կոչուած է Իսրայէլ: Սանդուխտ չարչարանքներու կենթարկուի և կը մնայ հաստատուն, և նոյն իսկ զինքն համոզուելու եկող նախարարն ալ Քրիստոսի կը դարձնէ, սը և կը մկրտուի և Սամուէլ կը կոչուի: Սամուէլ և Իսրայէլ և ուրիշ գլխաւորներ կը նահատակուին հրացեալ բեռներով: Ջարմանդուխտ տիկին կը հաւատայ երկու հարիւր ընկերներով, և առաջ միայն տիկինը կը նահատակուի սրով: Սանդուխտն ալ կը նահատակուի սրով Քաղոցի 7-ին, այսինքն մարտի 22 ին: Ժամանակին գործածուող շարժական տոմարի հաշուով, որ յետոյ հաստատուն տոմարի հաշուով պատասխանած է գեկտեմբեր 15-ին: Այդ առթիւ հեթանոսը շփոթուելով իրար կը սպաննեն, և երկու հազար հոգի ևս կը հաւատան ի Քրիստոս: Փանի մի օր ետքը Թադէոս ալ գազանաց և կրակի տանջանքներուն կենթարկուի, բայց կազատի և 433 հոգի ևս կը դառնան: Թադէոսի վրայ գլխատման յիշու կը տրուի, բայց սխալմամբ մը դահիճը Զեմինտոս իշխանը կը զարնէ և կը սպաննէ, այլ առաքեալը զայն կը կենդանացնէ, և իշխանը կը դառնայ 520 ընկերներով: Թադէոս կը նահատակուի սրով Քաղոցի 13-ին, որ է Մարտի 28-ին շար-

ժական տոմարով, իսկ հաստատուն տոմարով գեկտեմբեր 21 հղած: Հին յայտաւուրքը այսպէս կը մակագրէ վերջնոց վկայաբանութիւնը. «Եիշատակ է սուրբ առաքելոյն Թադէոսի առաքելոյն Հայոց, և վկայութիւն աշակերտաց իւրոց Սամուէլի և Զարմանդիստոյ և բազմութեան հազարաց որ ընդ նոսա կատարեցան ի Սանատրուկոյ:

13. Թադէոս առաքելոյ և Սանդուխտ կոյսի նշխարաց յայտնուիլը կը յիշէ Խորենացին (Խոր. 241), բայց առանձինն կատարեալ պատմութիւնն ալ ունիմք (Սով. Ը. 87), որ կըսէ թէ ի սկզբան նահատակաց մարմինները քարերու մէջ ծածկուեցան, իսկ Յովհաննէս Մանգակունի կաթողիկոսի և Վահան Մամիկոնեան մարգպանի ժամանակ, Կիրակոս աշակերտ Ռաւթի և Արտազու Սանատրուկ լերան վրայ ճգնող միայնակեաց մը, տեսիլքով իմացաւ սուրբ նշխարաց տեղը, և Սամուէլ քահանայի մը ընկերակցութեամբ փորեց ու գտաւ մէկ կողմ Թադէոսի և Սամուէլի և Իսրայէլի, և միւս կողմ Սանդխտոյ ոսկերները, որոց վրայ վկայարաններ ալ շինուեցան: Ս. Թադէոսի վկայարանը կը մնայ Արտազ և եղած է Հայոց եկեղեցւոյ մայրավանքներէն և մեծ աթոռներէն մին, և է այժմեան Մակուայ Ս. Թադէոս վանքը: Իսկ Ս. Սանդխտոյ նշխարքը յետ ժամանակաց փոխադրուեցան ի Նարեկ, և կը գտնուին տակաւին Նարեկայ Ս. Սանդուխտ կամ Ս. Գրիգոր վանքին մէջ: Բայց այդ տեսիլքին ժամանակէն ալ առաջ պէտք է Ս. Թադէոսի գերեզմանին և վկայարանին գոյութիւնը ընդունել, որովհետեւ կը պատմէ նոյն ինքն Խորենացին (Խոր. 328) թէ Անակ իշխան իւր ընտանեօք Պարսկաստանէ Հայաստան եկած ատեն Արտազու դաշտին մէջ «մօտ առ դիրս սրբոյ առաքելոյն... և անդ ասն գլղութիւն մօր սրբոյ և մեծի Լուսաւորչին, վասն որոյ և զնորին առաքելոյ շնորհն ընկալեալ: Սյդ պարագայն Խորենացին Ս. Սահակ Պարթևի բերնէն լսել է, ուրեմն Կիրակոսի ձեռօք նշխարաց յայտնուելէն առաջ կը յիշուէր ու կը յարգուէր Ս. Թադէոսի գերեզմանը:

Ս. ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ

14. Բարթողիմէոս առաքելոյ պատմութիւնն ալ մութ և ցտեր ունի թէպէտ, սակայն նկատելի է թէ ոչ միայն ազգային աւանդութիւնը, այլ և Յունաց և Լատինաց եկեղեցիներ-

րուն և հեղինակներուն աւանդութիւնները միարան և միաձայն կերպով և հաստատուն համաձայնութեամբ Բարթողիմէոսը իբրև Հայոց առաքեալ կը ճանչնան: Բարթողիմէոս անհակառակ տասուերկու առաքեալներէն մին է (Մատթ. Ժ. 31). նոյն ինքն Նաթանայէլ (Յովհ. Ա. 45, ԻԱ. 2), որ Քրիստոսի համար ամեն առաքեալներէն առաջ Որդի Աստուծոյ դաւանութիւնը տուաւ (Յովհ. Ա. 49), և արժանի է Նախադաւան առաքեալ անուամբ փառաւորութիւյ, ինչպէս և Քրիստոսէ փառաւորութեցաւ իբրև այլ չորում նենգութիւն ոչ գոյ (Յով. Ա. 47): Հետեաբար ինչ որ ալ ըլլայ Թադէոսի անձին և քարոզութեան շուրջը յուզուած խնդիրներուն եւքը, Բարթողիմէոսի անձն ու քարոզութիւնը բաւական են Հայոց հաւատքին առաքելական սկզբնաւորութեան, և Հայոց աթոռոյն առաքելական հաստատութեան, և առհասարակ Հայոց եկեղեցւոյն առաքելականութեան ճշմարտութիւնը ապացուցանել և փառքը ապահովել:

15. Բարթողիմէոսի քարոզութեանց առաջին մասը կատարուած էր Պարթևաց, Մարաց, Պարսից, Ասորոց և Գերմանիկեաց երկիրներուն մէջ, ըստ ոմանց նաև ի Հնդկաստան. իսկ իւր կենաց վերջին մասին մէջ քարոզած է ի Հայաստան, ուր և կնքեց իւր կեանքը նահատակութեամբ: Հայերէն յատուկ վկայարանութիւնը կըսէ թէ Բարթողիմէոս մտաւ Հայաստան Սանատրուկ թագաւորի 29 ըդ տարին Թադէոսի նահատակութենէն յետոյ, և թէ առաջ այցելեց Գողթն (այժմ Ագուլիս) ու Սիւնեաց նահանգը, ապա Արտաշատ, ապա Հեր և Զարեանդ գաւառները, ի վերջոյ Ուրբեանոս քաղաքը, ուր քրիստոնէութեան կը դարձնէ Սանատրուկ թագաւորի քոյր Ռգուէի կոյսը: Տերենտիոս հազարապետ որ Բարթողիմէոսը ձերբակալելու զրկուած էր, ինքն ալ կը հաւատայ: Առաքեալը և կոյսը և հազարապետը թագաւորին ատեանը կը հանուին, և առաքեալը ժամ մը քուքերով տանջուելէ ետքը հարուածներու ներքև կը սպանուի, իսկ կոյսն ու հազարապետը սրով կը նահատակուին: Ստեփաննոս Օրբէյեան Բարթողիմէոսի վրայ խօսելով կաւելցնէ թէ Սիւնեաց նահանգի Որդւատ գիւղէն սկսաւ քարոզութիւնը, և թէ Արեւիք և Բաղք գաւառները պտտելէ յետոյ մտաւ Գողթն (Օրբ. 60), և թէ Կուժօի աշակերտը Սիւնեաց եպիսկոպոս թողլով ինքն անցաւ Վանանդ ու Դուին (Օրբ. 61), իսկ նահատակութիւնը չպատմեր, թերևս Սիւնեաց նահանգէն դուրս լինելուն համար:

16. Բարթողիմէոսի քարոզութենէն նշանաւոր յիշատակ մըն ալ Հոգւոց Վանքը ունիմք: Կը պատմութիւն Աստուածածնայ մահուան առթիւ առաքեալներ Երուսաղէմ ժողովուած էին, բայց Բարթողիմէոս յասպարեցաւ: Առաքեալներ իրեն մխիթարութեան համար գերեզմանը բացին, բայց մարմինը չգտան, և Բարթողիմէոսի նուիրեցին Յովհաննէս աւետարանչի նկարած Տիրամօր պատկերը, զոր նա ի միասին բերաւ Հայաստան և զետեղեց Դարբնացքար ըստած տեղը Անձևացեաց գաւառին մէջ, որ է այժմեայն Հոգւոց կամ Հոգեաց վանքը Նօրդուզ գաւառի մէջ: Խորենացւոյ անուան ներքև յատուկ պատմութիւն մըն ալ ունիմք, ուր կը յիշուի թէ առաքեալը, առաջին անգամ ըլլալով, կուսանաց վանք մը հաստատեց այնտեղ, և անունով կը յիշուին երեք գլխաւոր կոյսերը, Մարիամ և Աննա և Մարթա, հարկաւ մկրտութենէ ետքը այս անունները ստացած, արք և Յուսհատ և Որմզդատ և Մաքովտուր իշխաններու, կամ ըստ այլոց՝ քուրմերու, քոյրերն էին: Հոգւոց վանքին առաքելական հիմնարկութեան աւանդութիւնը մինչև ցայսօր կենդանի է այդ կողմերուն մէջ:

17. Բարթողիմէոսի նահատակութեան հանգամանքներուն վրայ շատ համառօտաբան են թէ ազգային պատմութիւնը և թէ պատկերին պատմութիւնը, և կը բաւականանան ըսել թէ «կատարեցաւ առ մեզ յԱրեւանոս քաղաքի» (Խոր. 243): Արդ եթէ լաւագոյն պատմութիւններ աւելի պարագայ չունին, ուրեմն դժուար է աւելորդ պարագաներու վրայ ուժգնութեամբ պնդել: Ուրիշ եկեղեցիներու սովորական եղած վկայաբանութեանց մէջ Բարթողիմէոսի համար կըսուի, թէ մորթեղերծ մահուամբ նահատակուեցաւ, և իբր նշանակ պատկերներու մէջ ձեռքը կը դրուի դանակ մը կամ քերթուած մորթ մը: Մորթեղերծ ընելը արևելեաց ազգաց մէջ յաճախակի գործածուած տանջանք մըն էր, ինչպէս պատմութեանց մէջ ալ կը հանդիպիմք, և դժուար չէ Բարթողիմէոս առաքելոյ համար ալ ընդունել, միայն թէ մեր վկայաբանութեանց մէջ երբէք յիշուած չէ. բայց չընդունելու ալ պարտաւորիչ փաստ մը չեմք գտներ: Իսկ նահատակութեան տեղը տարբեր կերպերով գրուած է, զորօրինակ Ուրբանոս, Արեւանոս, Աղբանոս և ուրիշ շատ մը աղաւաղումներ: Ասոնց մէջէն Աղբանոս=Albanus անունը շատ քիչ կը տարբերի Albacus=Աղբակ անունէն, որ է Վասպուրականի ծանօթ գաւառը, ուր ի սկզբանէ անտի ճանչցած են Հայերը

իրենց առաքելոյն Բարթողիմէոսի գերեզմանը, որ եղած է Հայ եկեղեցւոյ նշանաւոր աթոռներէն մէկը, և որ մինչև ցայսօր առանձին յարգանաց առարկայ եղած է՝ ի հնումն Հաղամալերտ և այժմ Պաշքայէ կոչուած քաղաքին մօտ Ս. Բարթողիմէոս վանքին մէջ:

18. Եթէ նախնի ժամանակաց պատմական պարագաներն իսկ ծանր դժուարութեանց կը հանդիպին քննական տեսութեանց հանդէպ, ալ աւելի ծանր են ժամանակագրական խնդիրները: Սովորաբար կը գրուի թէ անմիջապէս Քրիստոսի համբառնալէն և Հոգւոյն Սրբոյ գալստենէն ետքը Թադէոս առաքեալ եկաւ, որ կը յարմարի Քրիստոսի 31 թուականին, Քրիստոսի ծնունդը սովորական թուականէն 4 տարի առաջ դնելով, սակայն թէ Թադէոս աշակերտին Նգեսիոյէ Արտազգալը և թէ Թադէոս առաքելոյն Վեսարիայէն Սիւնիք անցնելը, այնք է այդ թուականէն շատ աւելի ետքը դնել: Գործք առաքելոցին պատմութիւնը չարդարացներ առաքելոց անմիջապէս հեռաւոր հեթանոսաց երկիրներ երթալը, և նոյն իսկ տօրական յիշատակները չեն ցուցներ Թադէոսի Նգեսիոյ մէջ մնալուն տևողութիւնը: Սովորաբար ընկալեալ և ըստ բաւականին հաւանական հաշւոյն համեմատ՝ Թադէոսի և Սանդիստոյ նահատակութիւնը կը գրուի Քրիստոսի համբարձումէն 13 տարի ետքը, որ կը լինի Քրիստոսի 43 թուին, Քրիստոսի թուականը սկսելով միշտ Քրիստոսի ծնունդէն 4 տարի ետքը, ինչպէս որ նոր ժամանակագիրներ կը հաշուեն: Թադէոսի և Սանդիստոյ Սանատրուկ թագաւորի ձեռքով նահատակուիլը քննական պատմութեան ցուցուցած թուականներուն ալ կը յարմարի, ըստ որում Սանատրուկի թագաւորութիւնը կը դրուի Քրիստոսի 37 թուականէն մինչև 45: Իսկ Բարթողիմէոսի քարոզութեան սկզբնաւորութեան համար դժուարին է իբր հիմ առնուլ Սանատրուկի 29-րդ տարին, քանի որ Սանատրուկ այդչափ երկար թագաւորած չէ, և ևս քան զիս դժուարին կը լինի ենթադրել որ Բարթողիմէոս ալ Սանատրուկի հրամանով նահատակուած լինի Թադէոսի նահատակուելէն քառորդ դար ետքը, որովհետև շատեր Բարթողիմէոսի նահատակութիւնը կը յետաձգեն Քրիստոսի 68 թուին: Նոյն իսկ Աղբակ գաւառի մէջ թագաւորին և թագաւորին քրոջ ներկայութիւնը այնպէս ենթադրել կուտայ, թէ Աղբակ թագաւորական մայրաքաղաք եղած լինի, մինչ թագաւորանիստ եղած չէ, և նոյն իսկ Թադէո-

սի նահատակութեան առթիւ ըստած է թէ Սանատրուկ կը դռնուէր «Ի Շաւարշան, յապարանս արքունի, որ էին հովոց դետինք թագաւորացն Հայոց» (Սուփ. Ը. 18): Սակայն պէտք չէ կարծել թէ հարկաւ թագաւորի մը հրամանին հարկ ըլլայ նահատակութիւն մը կատարելու համար: Աւելի յետին դարերու մէջ իսկ կը տեսնեմք որ Ս. Արիստակէս Ծովաց նախարարին և Ս. Գրիգորիս Փայտակարանի բղէշխին հրամանով նահատակուեցան, և Բարթողիմէոս ալ կընայ Կորդուաց կամ Վասսուրականի բղէշխին մը հրամանով սպանուած լինել:

19. Իսկ Ոգուհին որ իբր Սանատրուկ թագաւորի քոյր կը յիշուի, դժուարաւ տակաւին կոյս մնացած յլիտի լինէր, եթէ քառորդ դար առաջ Սանատրուկի արջիկն ալ հասած կոյս մըն էր արդէն: Ուստի եթէ Ոգուհին հարկաւ Սանատրուկ թագաւորի քոյր ուղեմք ճանչնալ, պէտք է Ոգուհին նահատակութիւնը կանխել և Թադէոսի պատմութեան հետ կցել, և Սանդուխտն ու Ջարմանդուխտը ու Ոգուհին նոյն օրերու մէջ Վկայակից եղած ենթադրել: Բայց եթէ լաւագոյն սեպեմք Բարթողիմէոսի ընկերը իրմէ չգտնել, որ նախադասելի է, կընամք Ոգուհին ընդունել իբր Բարթողիմէոսը նահատակող բղէշխին քոյրը, և նոյն իսկ այդ բղէշխին Սանատրուկ անունն ալ պահել, քանի որ Սանատրուկ անունը պատմութեանց մէջ գործածական անուն մըն է. իսկ թագաւոր. պատմականունը անխտիր բղէշխներու և մեծ իշխաններու ալ տրուած է: Բարթողիմէոսի և Ոգուհւոյ նահատակութեան թուականը ճշդելու համար որոշ կռուան մը չկայ, քանի որ Սանատրուկ 29-րդ տարւոյն խօսքն ալ ոչ մի կերպով կարգարանայ: Սանատրուկ մեռաւ 45-ին, և 45-էն մինչև 51 Միհրդատ և Հռադամիզդ վրացիներուն շփոթութեանց միջոցն եղաւ: Անկէ ետքը 51-էն 66 Պարթևաց և Հռովմայեցոց ծանր պատերազմներուն և փոփոխ իշխելուն միջոցը չարունակեց, պարթևազն Տիրիթի կամ Տրդատի թագաւորութեան պատճառով: Իսկ 66-է 80 վերջնոյս խաղաղ իշխանութեան միջոցն է: Թէպէտև այդ միջոցին մէջ ալ 68-ին Բարթողիմէոսի նահատակութիւնը դնել դժուարութիւն մը չունի, սակայն մեք յարմարագոյն կը գտնեմք շփոթութեանց վերջնութիւն միջոցը, և ուրիշ զանազան պարագաներ ալ նկատի առնլով հաւանականագոյն կը կարծեմք 60-ին դնել Բարթողիմէոսի նահատակութիւնը:

20. Յիշեցինք կանխաւ Թադէոս առաքելոյ վրա յիստած

ատեննիս, թէ նոյն իսկ երկու թաղէոս ընդունողներն ալ, Երկուորեակ թաղէոսէ զատ Յուդա թաղէոսն ալ Հայոց առաքեալ կը ճանչնան, և վերջնոյս գալուստը կը դնեն Բարթողիմէոսի քարոզութեանց միջոցին, և մինչև իսկ աւանդութիւն մը կը կարծէ թէ իրարու ալ հանդիպեցան Արտաշատու մօտ, և Խորվիրայի բլրոյն վրայ Օթեաց Խաչ մը ցուցուի, ուր Բարթողիմէոս և Յուդա թաղէոս ի միասին օթեանած ըլլան: Սակայն այս բաները պատմողներ Ղերէոս թաղէոսը Յուդա Յուդեանէն տարբեր անձ կը կարծեն (Թղթ. 586), որ երբէք ընդունելի չկրնար ըլլալ, և Յուդա թաղէոսի Երկուորեակ թաղէոսէ ետքը Հայաստանի մէջ քարոզած լինելուն կէտը անուժեկ ինդիկ կը դառնայ: Թովմաս առաքելոյ համար ըսուած է թէ առաքելական բաժանման մէջ արևելեան երկիրներ իրեն վիճակեցան, և որովհետև ընկալեալ աւանդութեամբ Թովմաս Հնդկաց առաքեալ եղած է, շատ հաւանական է որ Հայոց երկրէն ալ անցած ըլլայ. սակայն բնաւ յիշատակութիւն չկայ: Շմաւոն առաքելոյ համար ալ ընկալեալ աւանդութիւնը կրնդունի թէ Պարսից առաքեալ եղած է, և այդ առթիւ Շմաւոնի Հայաստանէ անցած լինելը իբր հաւանական ընդունուած է, մանաւանդ որ Շմաւոնի գերեզմանն ալ կը ցուցուի այժմեան Ջուլամերիկ գաւառին մէջ, հին հայ նահանգներուն սահմաններուն մէջ: Այս աւանդութիւնները միացնելով սովոր են ըսել Հայերը թէ երկոտասաններէն չորսը, թաղէոս, Բարթողիմէոս, Թովմաս և Շմաւոն Հայաստան եկած և առաքելական քարոզութեամբ երկիրը նուիրագործած են: Այս չորսերուն վրայ հինգերորդ մըն ալ աւելցնել բոլորովին անտեղի համարուելու չէր, նկատելով որ Յովհաննէս աւետարանչի կաթողիկեայց առաջին թուղթը հին օրինակներէն ոմանց մէջ իբր Պարթևաց ուղղուած թուղթ մը նշանակուած է, և Յովհաննէս Պարթևաց և անցողաբար Հայոց ալ կողմերը այցելած լինելը բնական հետևութիւն կլինի: Առանց այս ամեն աւանդութեանց վրայ պընդելու, միայն Հայ եկեղեցւոյ և Հայ աթոռոյն առաքելականութեան անվիճելի կէտ մը լինելը նկատել տալ բաւական կը սեպեմք:

21. Մեր եկեղեցւոյ տօներուն մէջէն ամենէն հիներն թաղէոս առաքելոյ և Սանդուխտ կուսին տօները, որք յառաջ զատ զատ տօնուած են, բայց քիչ ետքը իրարու հետ միացած են, և այնպէս կը տօնուին ցարդ Վարդավառին յաջորդող շա-

բաթ օրը: Ուրիշ տօն մըն ալ ունեցած էմք ի հնումն «Առաքելոցն Բարթողիմէոսի և Յուդայի» բացատրութեամբ, այլ Սիմէօն Նրեանցի կաթողիկոսը 1774-ին տօնացուցի վրայ ինչ ինչ բարեփոխութիւններ կատարած ատեն, «Առաքելոցն Բարթողիմէոսի և Յուդայի» տօնը, յիսնակաց երրորդ երեքշաբթէն փոխադրած է յիսնակաց առաջին չարաթ օրը, «Առաջին լուսաւորչացն մերոց Թադէոսի և Բարթողիմէոսի» տօն արձանագրելով, և առաջնորդուելով այն համոզումէ թէ Բարթողիմէոսի հետ տօնուած Յուդայն նոյն ինքն Յուդա Թադէոսն է, և թէ այն ինքն ալ Արտագու մէջ նահատակուած առաջին առաքեալն է: Այնպէս որ Սիմէոնեան ուղղութեամբ միակ Թադէոս մը ունեցած են Հայեր, թէպէտ նախկին կարգադրութիւնը և ուրիշ ծիսական կարգեր միւսնոյնը չեն հաստատեր: Օրինակ իմն Վարդան վարդապետի Ի յանսահման ծովէն չարականը, որ չորրորդ տունին մէջ իբրև Հայոց առաքեալներ կը դնէ Բարթողիմէոս և Թադէոսը, վեցերորդ տունին մէջ զատեն կը յիշէ Յակոբ Ալիեան և Յուդա Յակոբեան առաքեալները, և բոլոր առաքելոց թիւը Պօղոսով ու Թադէոսով տասնուչորսի կը լրացնէ: Իսկ Ադդէ հայրապետի տօնը հին տօնացոյցներու մէջ կը պակսի. և միջին դարու մէջ կակսի տեսնուիլ տօն մը յիսնակաց չորրորդ հինգշաբթին, «Ադդէի եպիսկոպոսի Նդեսիոյ քաղաքի աշակերտին Թադէոսի» կերպով մը հեռացնելով զայն Հայոց եկեղեցիէն: Նոյն օրը Աբգարու թուղթերը իբր հաշու ընթերցուած կարգացուելէն, Աբգարու անունն ալ Ադդէի քով իբր տօնելի կակսի նշանակուիլ աւելի յետին ժամանակաց մէջ, զի Ռուբինեանց ժամանակի տօնացոյցներուն մէջ, (ինչպէս ժ. Գ դարուն վերջերը գրուած և մեր ձեռքը գտնուող ձեռագիր մը), Աբգարու անունը չպարունակուիր: Վերջապէս 1774-ին Սիմէոնեան բարեփոխութեանց չափին մէջ Ադդէի և Աբգարու անունները կը զատուին և Ադդէն Իգնատիոսի և Մարութայի հետ կը միացուի յիսնակաց չորրորդ երկուշաբթին, իսկ Աբգարու անունը կը դրուի առանձին յիսնակաց չորրորդ չաբթ օրը և կը լինի տօն ս. Նախավկայ և անդրանիկ Թադաւորին մերոյ սրբոյն Աբգարու: Այդ տեղեկութիւնները կը ցուցնեն թէ մեր նախնիք ինքզինքնին Նդեսական յարաբերութիւններէն ազատ պահած են, և Նդեսիոյ եպիսկոպոսն ու Թադաւորը ծիսական հին կարգադրութիւններէն դուրս մնացած են, և այժմեան նոր ձևերն ալ հիմնական վաստ մը չեն կազմեր Նդեսիոյ քրիստոնէութիւնը իբր Հայոց քրիստոնէութեան հիմքնդունելու, որով Հայոց եկեղեցին կը մնայ իբր ուրոյն և ինքնուրոյն առաքելական հաստատութիւն:

(Կը շարունակուի)